

تحلیل رابطه قرائت شاذ «فی مواسم الحج» با جواز تجارت و کسب و کار در ایام حج در آیه ۱۹۸ سوره بقره

زهره صالحی کوبایی^۱، محمدرضا ستوده‌نیا^۲، محمدرضا شمشیری^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۱۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۷)

چکیده

این پژوهش به تحلیل رابطه قرائت شاذ «فی مواسم الحج» با جواز تجارت و کسب و کار در ایام حج در آیه ۱۹۸ سوره بقره می‌پردازد. نیز به تحلیل ترجمه‌های فارسی و انگلیسی از این آیه پرداخته و تفاوت‌های موجود در تفسیرها را بررسی می‌کند. در ترجمه‌های کهن فارسی، مانند ترجمه عتیق نیشابوری و چند ترجمه معاصر، توضیح تفسیری فارسی مانند «در سفر حج»، «در هنگام حج»، «در اثنای حج»، «در موسم حج»، «در حج» دیده می‌شود، اما در سایر ترجمه‌های معاصر این توضیحات یافت نمی‌شود. برخی روایات با استعمال واژه «قرأ» و «قرآن» «فی مواسم الحج» را قرائت صحابه دانسته است. روایات دیگر، این عبارت را صرفاً توضیح تفسیری می‌دانند. بعضی از مفسران نیز، این قرائت را نوعی تفسیر دانسته‌اند. با به‌کارگیری روش توصیفی تحلیلی و مقایسه مدلول قرائت رایج و قرائت صحابه، معلوم شد که این قرائت شاذ در زنجیره گفتار، نقش توضیحی و رفع ابهام را از منع تجارت در ایام حج دارد و با کاهش معنا تأکید می‌کند که در ایام خاص حج، تجارت، تقابلی با عبادت حج ندارد. نتایج این تحقیق می‌تواند مترجمان را در انتخاب ترجمه‌های دقیق‌تر یاری دهد.

کلید واژه‌ها: سوره بقره، قرائت شاذ، قرائت، مواسم الحج، تجارت و کسب و کار.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران؛

Zsk1350@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل‌بیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)؛

m.sotudeh@ltr.ui.ac.ir

۳. دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران؛

mo_shamshiri@yahoo.com

۱- مقدمه

رابطه میان واحدهای زبانی در فهم ساختار و معنای آیات قرآن اهمیت ویژه‌ای دارد. این ارتباط به چگونگی ترکیب و ترتیب واژه‌ها در جملات اشاره دارد و می‌تواند تأثیر قابل توجهی بر انتقال معنا داشته باشد. بررسی انتخاب واژه‌ها و نحوه چینش آن‌ها در قرائت‌های مختلف، می‌تواند سبب تفاوت‌های ظریف یا حتی قابل توجه در معنا شود. این تفاوت‌ها نه تنها بر درک مستقیم آیات تأثیر می‌گذارند، بلکه می‌توانند بر تفسیر و استنباط احکام نیز اثرگذار باشند. در این زمینه، تمرکز بر عناصری که در قرائت مشهور و متن رسمی مصحف وجود ندارند، اما در روایات منقول از صحابه‌ای چون عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب ذکر شده‌اند، اهمیت دارد. این قرائت‌ها که عناصر اضافی نسبت به متن مصحف دارند، معمولاً شاذ محسوب می‌شوند. با این حال، اهمیت این قرائت‌ها در تفسیر قرآن قابل توجه است. مفسران برجسته‌ای چون طبری، طوسی، طبرسی، ابوالفتح رازی، زمخشری، فخررازی، قرطبی و ابوحنیفان در تفاسیر خود به این قرائت‌ها استناد کرده‌اند و از آنها برای تبیین معانی آیات بهره برده‌اند. این امر نشان‌دهنده ارزش تفسیری و معنایی این قرائت‌ها است.

۲- بیان مسئله

آیه ۱۹۸ سوره بقره به بیان جواز تجارت در ایام حج می‌پردازد. این آیه به دلیل تأثیر مستقیم بر فعالیت‌های اقتصادی در یکی از مهم‌ترین مناسک اسلامی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مطالعات پیشین در زمینه تفسیر این آیه، عمدتاً بر جنبه‌های فقهی و حکمی آن متمرکز بوده‌اند. با این حال، بررسی قرائت‌های مختلف و تحلیل زبان‌شناختی آیه، به ویژه در ارتباط با قرائت عبارت «فی مواسم الحج»، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این شکاف در ادبیات موجود، ضرورت انجام پژوهشی عمیق‌تر را آشکار می‌سازد. پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ، به تحلیل رابطه قرائت شاذ «فی مواسم الحج» با جواز تجارت و کسب و کار در ایام حج می‌پردازد.

سؤال اصلی این تحقیق آن است که چگونه این قرائت در محور افقی و زنجیره گفتار، می‌تواند به کاهش معنا و تبیین دقیق‌تر حکم جواز تجارت در ایام حج کمک کند. علاوه بر این، مطالعه تطبیقی برخی ترجمه‌های فارسی و انگلیسی آیه و تحلیل تأثیر آن‌ها بر درک معانی، از دیگر اهداف این پژوهش است. این رویکرد چندبعدی می‌تواند به درک عمیق‌تری از تعامل بین فعالیت‌های اقتصادی و مناسک مذهبی در اسلام منجر شود. با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی و مقایسه‌ای، این پژوهش به بررسی اثر قرائت شاذ در این آیه می‌پردازد. نتایج حاصل از این تحقیق می‌تواند به مترجمان در ارائه ترجمه‌های دقیق‌تر کمک کند.

۳- پیشینه پژوهش

– رستم‌نژاد. مهدی. رابطه قرائات و بیانات تفسیری. فصلنامه قرائت پژوهی. قم: جامعه المصطفی‌العالمیه. ۱۳۹۹. پاییز و زمستان. شماره ۱. صص ۹۹-۱۱۸. این مقاله درصدد بیان آراء مفسران در مدلول قرائات قرآنی و رابطه آن با بیانات تفسیری است و در خلال آن در یک سطر به‌عنوان شاهد، متعرض قرائت فی مواسم الحج شده است. اما به تحلیل اثر آن بر تفسیر آیه پرداخته است.

شایان ذکر است در تفاسیر فریقین به روش سنتی به بیان قرائت این آیه و توجیه ادبی و فقهی آن پرداخته شده است. در کتب احتجاج قرائات شواذ نیز به ورود این قرائت اشاره است. اما در پژوهش‌های پیشین، عنایتی به نقش قرائت شاذ موردبحث در ترجمه‌های فارسی و انگلیسی قرآن نیست. تحلیل‌های زبان‌شناختی و رویکردهای آن نیز مغفول مانده است. این کاستی، ضرورت انجام تحقیق حاضر را بیشتر آشکار می‌سازد.

۴- روش پژوهش

این مطالعه از رویکرد توصیفی-تحلیلی و مقایسه‌ای بهره می‌گیرد تا به بررسی محتوا و مدلول قرائت شاذ آیه ۱۹۸ سوره بقره بپردازد. داده‌های مورد نیاز از منابع معتبر علم

قرائات، کتب احتجاج قرائات، ترجمه‌های فارسی و انگلیسی قرآن کریم، و تفاسیر فریقین جمع‌آوری شده است. این داده‌ها مبنای تحلیل‌های صورت گرفته در پژوهش را تشکیل می‌دهند. فرآیند تحلیل شامل مقایسه تطبیقی ترجمه‌ها و تفاسیر مختلف برای شناسایی الگوها و تفاوت‌های معنایی، بررسی و تحلیل نظرات مفسران و روایات منقول در منابع معتبر، و تحلیل قرائت شاذ و تأثیر آن بر فهم جواز تجارت در حج است. مقایسه قرائت‌های مختلف و تأثیر آن‌ها بر معنای آیه، همراه با ترجمه‌های موجود، بخش مهمی از این پژوهش را تشکیل می‌دهد. نیز شباهت‌ها و تفاوت‌های ترجمه‌ها و تفاسیر مختلف، مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت، قرائت شاذ و تأثیر آن بر فهم جواز تجارت در حج، تحلیل شده و نتایج حاصل از تحلیل‌ها جمع‌بندی شده است.

۵- تحلیل قرائت‌ها

قرائت رایج: «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ» همه قاریان بر این قرائت اتفاق دارند. (ابوحیان. ۲/۲۹۳)

قرائت صحابیان: «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ» (همانجا؛ قرطبی. ۲/۴۱۳)

این قرائت به ابن مسعود، ابن عباس و ابن زبیر منسوب است. این صحابیان آیه را با اضافه «فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ» قرائت می‌کردند. «وَقَرَأَ ابْنُ مَسْعُودٍ، وَابْنُ عَبَّاسٍ، وَابْنُ الزُّبَيْرِ: فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ، وَالْأَوْلَى جَعَلُ هَذَا تَفْسِيرًا، لِأَنَّهُ مُخَالَفٌ لِسَوَادِ الْمُصْحَفِ الَّذِي أَجْمَعَتْ عَلَيْهِ الْأُمَّةُ». (ابوحیان. ۲/۲۹۳)

ابوحیان می‌گوید بهتر است این اضافه را توضیح تفسیری دانست؛ زیرا مخالف با رسم مصحفی است که امت بر آن اتفاق کرده‌اند. (همانجا) معجم القراءات القرآنیة نام چهار قاری دیگر (طلحة بن عمرو، عطاء، وکیع، عکرمة) را نیز بر آنها افزوده است. (مختار عمر. ۱/۱۵۴). باید اظهار داشت اگرچه عبارت «فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ» در خط مصحف نیست، اما نقل آن

توسط برخی صحاب بیان، نشان‌دهنده فهم آنان از مفهوم آیه است.

۶- ردپای قرائت صحابه در ترجمه این آیه

اختلاف قرائت در این آیه در ترجمه‌های آن نیز مشاهده می‌شود. مترجمان قرآن به دوگونه این آیه را ترجمه کرده‌اند:

الف- ترجمه براساس قرائت رایج «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ». تعدادی از ترجمه‌های فارسی موجود از قرآن براساس قرائت رایج، انجام شده است. در این ترجمه‌ها، ترجمه عبارت «فی مواسم الحج» ذکر نشده است. زیرا در متن مصحف وجود ندارد. اگرچه این ترجمه‌ها مطابق متن مصحف رایج است؛ اما این نوع ترجمه ممکن است ابهاماتی را در فهم دقیق آیه در پی داشته باشد، زیرا مشخص نیست که جواز تجارت و کسب‌وکار دقیقاً مربوط به کدام زمان از ایام حج است.

نمونه ترجمه‌های فارسی بر اساس قرائت رایج بدون ذکر عبارت «فی مواسم الحج». بیشتر ترجمه‌های فارسی موجود از قرآن، مطابق با رسم مصحف و قرائت رایج انجام شده است مانند:

ترجمه تفسیر طبری (۱/۱۲۹): نیست بر شما تنگی که بجوید افزونی از خداوند شما.
ترجمه قرآن قرن دهم هجری (۲۶): نیست بر شما گناهی که جوید افزونی از پروردگار شما.

ترجمه ماهان (مدبری، ۴۹): نیست بر شما بزه‌ای کی بجوید فزونی از خداوند شما.
ترجمه روض الجنان (ابوالفتوح رازی، ۳/۸۶): نیست بر شما بزهی که طلب کنید نعمتی از خدایتان چون بیایی.

ب- ترجمه سازگار با قرائت صحابه «فی مواسم الحج»

ترجمه‌هایی که در آن عبارت‌های «در سفر حج»، «در هنگام حج»، «در اثنای حج»، «در موسم حج»، «در حج»، در محور افقی به‌عنوان توضیح افزوده شده و همسو با قرائت

صحابه در این آیه است.

برخی از مترجمان با توجه به تفسیر و حکم فقهی آیه با افزودن یکی از عبارات‌ها به ترجمه آیه به‌عنوان توضیح بیشتر، سعی کرده‌اند تا ابهام در جواز تجارت در ایام حج را برطرف کنند.

نمونه‌هایی از ترجمه‌های کهن و معاصر

از بررسی هشت ترجمه کهن (طبری، سوراآبادی، تاج التراجم، نسفی، قرن دهم، ماهان، میبیدی و شنقشی) فقط دو ترجمه سوراآبادی و شنقشی دارای توضیح اضافه بود.

در سوراآبادی در نسخه تصحیح مهدوی بدین‌گونه است:

ترجمه سوراآبادی برگرفته از تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری سوراآبادی (۳۳): نیست بر شما بزه‌ای که بجوئید افزونی از خدای شما [یعنی تجارت کنید در موسم].

در نسخه تصحیح سیرجانی با اندک تفاوت بجای «موسم»، «سفر حج» را درج کرده است: (سوراآبادی. ۱۷۲/۱)

ترجمه بخشی از قرآن کریم (تفسیر شنقشی) (یاحقى. ۳۸): نیست بر شما بر هیچ وزر و بزه کی بجوئید روزی از آفریدگارتان بخرید و فروخت کردن اندر حرم.

در این ترجمه توضیح «اندر حرم» به نحوی ناظر به حضور حاجی در حرم مکی در موسم حج است. زیرا ارکان اصلی حج مانند وقوف در عرفه و بیتوته در منا صرفاً در موسم حج امکان‌پذیر است.

در بقیه ترجمه‌های کهن (طبری، تاج التراجم، نسفی، قرن دهم، ماهان، میبیدی)، مطابق قرائت رایج و متن مصحف و بدون در نظر گرفتن «فی مواسم الحج» ترجمه شده است.

در ترجمه‌های معاصر تنوع ترجمه در توضیح «فی مواسم الحج» با تعبیر مختلف به چشم می‌خورد:

ترجمه استادولی (۳۱): بر شما گناهی نیست که [در سفر حج] فضل و بهره‌ای از پروردگارتان بجوئید،

ترجمه الهی قمشه‌ای (۳۱): باکی نیست که در هنگام حج کسب معاش کرده و از فضل خدا روزی طلبید،

ترجمه انصاریان (۳۱): بر شما گناهی نیست که [در ایام حج] از پروردگارتان [به وسیله تجارت و داد و ستد] فضل و روزی و منافع مادی بطلبید.

ترجمه تفسیر المیزان (۱۱۰/۲): در اثنای حج اگر بخواهید خرید و فروشی کنید حرجی بر شما نیست

ترجمه برگرفته از تفسیر تذکار وحی (۶۱/۱): بر شما گناهی نیست که [در ایام حج] رزقی - که فضل الهی است - طلب کنید،

ترجمه سراج (۳۲): نیست بر شما گناهی در آنکه (در راه حج و موسم حج بطریق تجارت) طلب کنید روزی را از پروردگار خویش

مشاهده توضیحات تفسیری در ترجمه‌های انگلیسی

ترجمه‌های انگلیسی سازگار با قرائت صحابه که در آن به عبارت «فی مواسم الحج» توجه شده است:

ترجمه قرآیی: during the hajj season (during the hajj season)
There is no sin upon you in seeking your Lord's grace

ترجمه سرور: Lord (by trading during hajj)
It is not a sin if you try to make a profit out of the bounty of your

ترجمه یوسف‌علی: during pilgrimage
It is no crime in you if ye seek of the bounty of your Lord

در این ترجمه‌ها، عبارت‌های توضیحی

«during pilgrimage» «during the hajj season» «by trading during hajj» در محور

افقی قرار گرفته است که سازگار با «فی مواسم الحج» است و به صراحت بیان‌کننده رفع منع تجارت در ایام حج است. سایر ترجمه‌های انگلیسی فاقد توضیح تفسیری بوده و با قرائت رایج در مصحف سازگار است.

۷- استناد به روایات همسو با قرائت صحابه

در اینجا روایات تفسیری که ناظر به عبارت «فی مواسم الحج» است و مفسران از آن به عنوان شاهد استفاده کرده‌اند گزارش می‌شود. با توجه به شباهت یا همسانی متن روایت‌ها از ذکر روایات تکراری پرهیز شده است. در بررسی‌ها به دست آمد که روایات منقول در تفاسیر و منابع روایی که این عبارت در آنها به کار رفته است غالباً ناظر به قرائت و تنزیل آیه‌اند. در این روایات با استفاده از واژگانی مانند «قرأ، یقرأ، یتلو، کنا نقرأها» تصریح می‌کند «فی مواسم الحج»، قرائت صحابه است. برخی از روایات نیز با واژه «تنزیل و نزل» به کار رفته است:

- ... عن ابن عباس أنه قرأ: «ليس عليكم جناح أن تبتغوا فضلا من ربكم في مواسم الحج». (ابن کثیر. ۴۰۹/۱)

(۲۸۵۷) - [۲۸۶۲] ... عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَزِيدَ، قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ الزُّبَيْرِ، يَقْرَأُهَا: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ، فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ. (ابن خزیمه. ۷/۱۰۹۶)

- أَخْبَرَنَا أَبُو سَعِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا الرَّبِيعُ، قَالَ: حَدَّثَنَا الشَّافِعِيُّ، قَالَ: لَأَبَسَ أَنْ يَحُجَّ، وَيَتَجَرَ، قَدْ كَانَ بَعْضُ صَحَابَةِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَوْ غَيْرِهِ يَتْلُو: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ هَكَذَا وَجَدْتُهُ، وَالصَّوَابُ: بَعْضُ الصَّحَابَةِ. وَهُوَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ مَحْفُوظٌ (بيهقی. ۱۱۳۲/۱۴)

- عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كَانُوا يَتَّبِعُونَ بِنِيَّ وَ عَرَفَةَ وَ أَيَّامَ الْحَجِّ، فَخَافُوا الْبَيْعَ فِي الْحَرَمِ، فَنَزَلَتْ: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ قِي فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ، قَالَ عُبَيْدٌ: فَكُنَّا نَقْرُؤُهَا، يَعْنِي: هَكَذَا. (دروزه. ۳۵۴/۶)

- عن ابن عباس في أول الحج كانوا يتبايعون بنبي و عرفه و سوق ذي المجاز و مواسم الحج فخافوا البيع وهم حرم فانزل الله ليس عليكم جناح ان تبتغوا فضلا من ربكم في مواسم الحج فحدث عبید بن عمیر انه كان يقرأها في المصحف (السيوطي. ۲۲۲/۱)

- ... عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كَانُوا فِي أَوَّلِ الْحَجِّ يَتَّبِعُونَ بِنِيَّ كَسُوقِ

الْمَجَازِ، وَمَوَاسِمِ الْحَجِّ، فَلَمَّا نَزَلَ الْقُرْآنُ، خَافُوا الْبَيْعَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ. (الحاكم النيشابوری. ۱۱۳۳/۱۱)

- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كَانَتْ عُكَاظٌ، وَمَجَنَّةٌ، وَذُو الْمَجَازِ أَسْوَاقًا فِي الْجَاهِلِيَّةِ، فَلَمَّا كَانَ الْإِسْلَامُ، تَأْتَمُّوا مِنَ التَّجَارَةِ فِيهَا، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ، فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ، قَرَأَ ابْنُ عَبَّاسٍ، كَذَا (البخاری. ۶۰۳/۱ ح ۲۰۹۸)

روایت بخاری از ابن عباس: كَانَتْ عُكَاظٌ، وَمَجَنَّةٌ، وَذُو الْمَجَازِ أَسْوَاقًا فِي الْجَاهِلِيَّةِ، فَلَمَّا كَانَ الْإِسْلَامُ، تَأْتَمُّوا مِنَ التَّجَارَةِ فِيهَا، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ (الخانن. ۱۳۰/۱)
این روایت زمینه تاریخی نزول آیه را روشن می‌کند و نشان می‌دهد که آیه در پاسخ به شبهه و تردیدی که در مخاطبان وجود داشته، نازل شده است.

۸- دیدگاه مفسران درباره آیه ۱۹۸ سوره بقره

مفسران، معتقدند که این آیه به منظور اصلاح باورهای نادرست دوران جاهلیت درباره ممنوعیت تجارت در ایام حج نازل شده است. آنها تأکید می‌کنند که این آیه نه تنها فعالیت‌های اقتصادی را در زمان حج مجاز می‌شمارد، بلکه آن را به عنوان عملی عبادی نیز معرفی می‌کند. خداوند متعال پس از بیان برخی احکام حج و دستور به تهیه توشه تقوا، در این آیه به رفع شبهه جاهلی درباره ممنوعیت تجارت در ایام حج می‌پردازد. در ابتدای اسلام، برخی بر این باور بودند که بازارهای جاهلی مانند مَجَنَّة باید در ایام حج تعطیل شود و هر کس در این ایام به تجارت می‌پرداخت، مورد سرزنش قرار می‌گرفت. اما خداوند برای رفع این شبهه می‌فرماید: «برای شما اشکالی ندارد که از پروردگارتان درخواست فضل کنید» (الطبرسی. بی تا. ۴۷/۲) عبارت «لیس علیکم جناح» (برای شما اشکالی ندارد) نشان‌دهنده جواز و اجازه است و شبهه ممنوعیت و حرمت را از بین می‌برد. البته اگر فعالیت اقتصادی با نیت الهی و به منظور کسب فضل خداوند انجام شود، ارزش بیشتری خواهد داشت.

آیات دیگری نیز بر اهمیت منافع مادی در مناسک حج تأکید دارد. «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيَشْهَدُوا مَنَفَعَهُمْ...» (الحج، ۲۷-۲۸) این آیات دستور می‌دهد که مردم را به حج دعوت کنند تا از منافع آن بهره‌مند شوند.

با توجه به بررسی‌های به‌عمل‌آمده عموم مفسران نسبت به جواز تجارت و کسب‌وکار در ایام حج بر اساس این آیه دارند اتفاق نظر دارند. ابن عباس معتقد است که این آیه نشان‌دهنده آسان‌گیری اسلام در زمینه تجارت است و مسلمانان را به استفاده از فرصت‌های اقتصادی تشویق می‌کند. «و قال علی بن ابی طلحة عن ابن عباس فی هذه الآية: لا حرج علیکم فی الشراء و البیع قبل الإحرام و بعده». (ابن‌کثیر، ۴۰۹/۱). طبری تأکید می‌کند که انجام مناسک حج نباید مانع از کسب روزی شود و مسلمانان باید در این ایام هم به عبادت و هم به تجارت بپردازند. (۴۱۳/۲) فخررازی بر اهمیت توازن میان دین و دنیا تأکید کرده و معتقد است که مسلمانان باید در ایام حج از هر دو جنبه بهره‌برداری کنند. (۳۲۲/۵)

اما شیخ طوسی وجه دیگری را از جابر از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که مراد از ابتغاء فضل، طلب مغفرت در ایام حج است. «لا جناح علیکم أن تبتغوا فضلا من ربکم، معناه أن تطلبوا المغفرة». (الطوسی، ۱۶۶/۲)

رفع توهمات جاهلی

در آغاز اسلام، برخی از افراد بر این باور بودند که تجارت در ایام حج ممنوع است. این توهم، بخشی از نگرش‌های جاهلی بود که به تدریج با آموزه‌های جدید دینی تصحیح شد. درباره سبب نزول این آیه آمده است: عرب‌ها پس از ظهور اسلام از حضور در بازارهای جاهلی مانند عکاظ، ذی‌المجاز و مجنه خودداری می‌کردند، پس خداوند آن را برای آنها مباح کرد. (ابوحیان، ۲۹۲/۲) خداوند با نازل کردن آیه‌ای این باور نادرست را رد کرده و تصریح می‌کند که دادوستد حلال در این ایام مجاز است. این امر نشان‌دهنده تحولی در فهم دین و ارتباط انسان با اقتصاد و جامعه است.

مواسم حج

مفسران قرآن در تعیین محدوده زمانی مواسم حج، نظرات مختلفی ارائه کرده‌اند:

- دسته اول: ماه‌های شوال، ذی‌القعدة و سیزده روز اول ذی‌الحجه.

- دسته دوم: تمامی ماه‌های شوال، ذی‌القعدة و ذی‌الحجه (خازن. ۲۵۵/۳).

- دسته سوم: دیدگاه محدودتر، از روز نهم تا سیزدهم ذی‌الحجه. روزهای اصلی حج.

(الدمامینی. ۴۵۲/۴)

در اکثر متون فقهی، «ایام حج» به روزهای اصلی انجام مناسک حج اشاره دارد، روزهایی که حاجی ملزم به انجام اعمال اصلی است، مانند وقوف در عرفات و قربانی‌کردن و بیتوته در منی. (قرطبی. ۴۰۴/۲) در این راستا، دمامینی در گزارش خود اشاره می‌کند که بازارهای تجاری مکه از ماه ذوالقعدة آغاز می‌شد و بازار معروف «مَجْنَه» از اول ذی‌الحجه تا هشت روز ادامه داشت. سپس در روز هشتم که به نام «ترویبه» مشهور است، بازارها تعطیل می‌شد و مردم برای انجام مناسک حج به عرفه می‌رفتند. «... وبعده مَجْنَه ثمانية أيام من أول ذی الحجة، ثم یخرجون فی التاسع إلی عرفة، و هو یومُ الترویبه».

(الدمامینی. ۴۵۲/۴)

این گزارش نشان می‌دهد که در ماه‌های شوال، ذوالقعدة و هشت روز اول ذوالحجه بازارها مفتوح و مردم مشغول کسب و کار و تجارت بوده‌اند. در سنت جاهلی منع تجارت محدود به ایام اصلی حج یعنی روز عرفه و ایام تشریق بوده است؛ بنابراین، آیه درصدد رفع منع تجارت و ابطال یک سنت جاهلی در این ایام اختصاصی حج است.

۹- تحلیل بینامتنی (ارتباط با سایر آیات قرآن)

این آیه را می‌توان در ارتباط با آیات دیگری از قرآن که به موضوع کسب‌وکار و عبادت می‌پردازند، تحلیل کرد. قرآن کریم به جای واژه «بیع» یا «تجارت»، از عبارت «طلب فضل پروردگار» استفاده کرده است: «تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ». این تعبیر در آیات

دیگر قرآن نیز به کاررفته است، از جمله در سوره جمعه که می فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ* فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (الجمعه، ۹-۱۰) در این آیات، ابتدا از معامله تجاری با لفظ «بیع»

یاد شده و سپس همان مفهوم با عبارت «ابتغاء من فضل الله» بیان گردیده است.

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشُّهُرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا» (المائدة، ۲)

در این آیه نیز عبارت «يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ» آمده که می تواند اشاره به فعالیت های اقتصادی در کنار اعمال حج باشد. «قال فيه جمهور المفسرين: معناه يبتغون الفضل و الأرباح في التجارة». (قرطبی، ۳۷/۶)

به همین دلیل، در روایات و تفاسیر نیز «ابتغاء فضل الله» در آیه مورد بحث به معنای خرید و فروش تفسیر شده است؛ بنابراین، این آیه دلالت دارد بر اینکه انجام معاملات تجاری در خلال مناسک حج مباح و جایز است، مشروط بر اینکه با انجام صحیح مناسک حج تداخل نداشته باشد. (طباطبائی، ۲۱۰/۱۹)

۱- تحلیل رابطه قرائت شاذ در زنجیره گفتار

این تحلیل در لایه گوناگون قابل بررسی است:

الف. تحلیل لایه ای معنا

۱. لایه ظاهری: در سطح ظاهری، قید «فی موسم الحج» صرفاً یک قید زمانی برای جواز تجارت ارائه می دهد.
۲. لایه کارکردی: از منظر کارکردی، این قید نقش مهمی در رفع تعارض بین عبادت و معیشت ایفا می کند.
۳. لایه گفتمانی: در سطح گفتمانی، این قید نشان دهنده تغییر پارادایم از نگرش جاهلی

به نگرش اسلامی در مورد رابطه دین و اقتصاد است. از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، این قرائت شاذ را می‌توان به‌عنوان بخشی از اجزای یک سیاست گفتمانی برای بازتعریف رابطه قدرت بین نهاد دین و نهاد اقتصاد در نظر گرفت. این آیه با مشروعیت‌بخشیدن به فعالیت اقتصادی در زمان و مکان مقدس، ساختار قدرت موجود در جامعه جاهلی را به چالش می‌کشد.

ب. تحلیل نشانه‌شناختی

از دیدگاه نشانه‌شناسی، «فی مواسم الحج» به‌عنوان یک دال، مدلول‌های متعددی را فراخوانی می‌کند:

۱. زمان مقدس (مواسم الحج)
 ۲. فضای اقتصادی - اجتماعی خاص
 ۳. تجمع مسلمانان از سراسر جهان
- مجاورت این دال با جمله «لیس علیکم جناح ان تبتغوا فضلا من ربکم» یک نظام نشانه‌ای جدید ایجاد می‌کند که در آن، تقدس و تجارت در یک رابطه هم‌زیستی قرار می‌گیرند.

ج. تحلیل زبان‌شناختی شناختی

از دیدگاه زبان‌شناسی شناختی، مجاورت «فی مواسم الحج» با جمله اصلی، یک طرح‌واره ذهنی^۱ جدید ایجاد می‌کند که در آن، مفاهیم به‌ظاهر متضاد «عبادت» و «تجارت» در یک فضای مفهومی واحد قرار می‌گیرند. این امر منجر به بازسازی شناختی مفهوم «حج» در ذهن مخاطبان می‌شود. طرح‌های ذهنی به‌چارچوب‌های شناختی اشاره دارد که افراد برای سازماندهی و تفسیر اطلاعات درباره دنیای اطراف خود استفاده می‌کنند. این ساختارهای ذهنی به افراد کمک می‌کنند تا تجربیات را دسته‌بندی کنند، نتایج را پیش‌بینی کنند و براساس دانش و تجربیات گذشته رفتار خود را هدایت کنند.

1. mental schema

د. تحلیل کاربردشناختی تاریخی

از منظر کاربردشناسی تاریخی، این قرائت شاذ را می‌توان پاسخی به نیازهای اقتصادی اجتماعی جامعه نوپای اسلامی دانست. در دوران گذار از جاهلیت به اسلام، این آیه با ایجاد پیوند بین سنت‌های تجاری موجود و آموزه‌های جدید دینی، زمینه را برای پذیرش بهتر اسلام فراهم می‌کند.

خلاصه آن‌که: قرائت شاذ «فی مواسم الحج» با عبارت قبل از خود، دلالت‌های معنایی مهمی را ایجاد می‌کند که عبارت است از:

۱. تخصیص حکم: این قید، حکم جواز را به زمان خاصی (موسم حج) محدود می‌کند. زیرا در ایام جاهلیت در سایر اوقات محدودیتی در تجارت نبوده است. این محدودیت صرفاً مخصوص به موسم حج و ایام عرفه و منا بوده است که با این آیه منع تجارت برطرف می‌شود.

۲. رفع ابهام: با اضافه شدن این عبارت، ابهام موجود در آیه درباره توسعه زمانی ایام حج (شوال، ذوالقعدة و ذوالحجه) و منع تجارت در موسم حج برطرف می‌شود.

نتایج مقاله

۱. قرائت شاذ «فی مواسم الحج» در محور افقی و خطی گفتار، کارکرد توضیحی و رفع ابهام را از حکم جواز تجارت در ایام حج دارد.

۲. ترجمه‌های فارسی و انگلیسی کهن و معاصر، بررسی و مشخص شد که در ترجمه‌های کهن فارسی: عتیق نیشابوری از توضیح تفسیری «تجارت کنید در موسم» استفاده کرده است. برخی از مترجمان با افزودن یکی از عبارت‌های «در سفر حج»، «در هنگام حج»، «در اثنای حج»، «در موسم حج»، «در حج»، به ترجمه آیه به‌عنوان توضیح بیشتر، سعی کرده‌اند تا ابهام در جواز تجارت در ایام حج را برطرف کنند. در ترجمه‌های انگلیسی عموماً براساس قرائت مشهور، قید توضیحی یافت نشد. مگر در ترجمه قرایی، سرور و یوسف‌علی که توضیح تفسیری مطابق قرائت شاذ است.

۴. روایات منقول در منابع روایی و تفسیری در دودسته ناظر به رفع ابهام از معنا هستند: دسته اول روایاتی است که با استعمال واژگانی مانند «قرأ» و «یتلو» تصریح به قرائت صحابیان دارد. دسته دوم روایاتی است که در آن، «فی مواسم الحج» برای تفسیر و توضیح بیشتر و رفع ابهام از حکم آیه به‌کاررفته است.

۵. این قرائت شاذ نشان‌دهنده تغییر پارادایم از نگرش جاهلی به نگرش اسلامی در مورد رابطه دین و اقتصاد است.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم به ترجمه‌های استاد ولی، الهی قمشاهی، انصاریان، رضا سراج.
 ۲. ابن خزیمه، محمد. صحیح ابن خزیمه. بیروت: المکتب الإسلامی. ۱۴۲۴ ق.
 ۳. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر؛ تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر). بیروت - لبنان: دارالکتب العلمیه. ۱۹۹۸ م.
 ۴. ابو حیان الاندلسی، محمد، البحر المحیط فی التفسیر، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ ق.
 ۵. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. تحقیق محمد مهدی ناصح و محمد جعفر یاحقی. روح الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن مشهد: آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. ۱۳۷۱ ش.
 ۶. البیهقی، ابوبکر أحمد بن حسین. معرفة السنن و الآثار. بیروت: دار قتیبه. ۱۴۱۲ ق.
 ۷. الحاکم النیشابوری، محمد. المستدرک علی الصحیحین. بیروت: دارالکتب العلمیه. ۱۴۱۱ ق.
 ۸. خازن، علی بن محمد؛ شاهین، عبدالسلام محمدعلی. لباب التأویل فی معانی التنزیل (تفسیر الخازن). بیروت، لبنان: دارالکتب العلمیه. ۱۴۱۵ ق.
 ۹. دروزه، محمد عزه. التفسیر الحدیث. بیروت، لبنان: دارالغرب الإسلامی. ۱۴۲۱ ق.
 ۱۰. الدمامینی، محمد بدرالدین. مصابیح الجامع. سوریا: دار النوادر. ۱۴۳۰ ق.
 ۱۱. رستم‌نژاد، مهدی. رابطه قرآنت و بیانات تفسیری. فصلنامه قرآنت پژوهی. قم: جامعه المصطفی العالمیه. پاییز و زمستان ۱۳۹۹ ش. شماره ۱.
 ۱۲. رواقی، علی؛ و مترجم ناشناخته (قرن دهم). ترجمه قرآن. تهران. ایران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. گروه نشر آثار. ۱۳۸۳ ش.
 ۱۳. سورآبادی، ابوبکر عتیق بن محمد نیشابوری. تفسیر سورآبادی. تصحیح سعیدی سیرجانی. تهران: فرهنگ نشر نو. ۱۳۸۱ ش.
 ۱۴. السیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. قم. ایران: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی. ۱۴۰۴ ق.
 ۱۵. طباطبایی، سید محمدحسین؛ تفسیر المیزان. ترجمه محمدباقر موسوی. قم. ایران: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. ۱۳۷۸ ش.
 ۱۶. الطبرسی، فضل بن حسن. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات. (بی تا).
 ۱۷. طبری، محمد بن جریر؛ ترجمه تفسیر طبری. تهران - ایران: توس. ۱۳۵۶ ش.
 ۱۸. همو، جامع البیان عن تأویل آی القرآن. مکه المکرمه: دار التریبه و التراث. بی تا.
 ۱۹. الطوسی، محمد بن حسن. المبسوط. بیروت: داراحیاء التراث العربی. بی تا.
 ۲۰. الفخر الرازی، محمد بن عمر. التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: داراحیاء التراث العربی. ۱۴۲۰ ق.
 ۲۱. القرطبی، محمد. الجامع لأحكام القرآن. القاهرة: دارالکتب المصریه. ط ۲. ۱۹۶۴ م.
 ۲۲. مختار عمر، احمد. معناشناسی. مترجم: حسین سیدی. مشهد: دانشگاه فردوسی. ۱۳۸۶ ش.
 ۲۳. همو. معجم القراءات القرآنیه. تهران: اسوه. ۱۹۹۱ م.
 ۲۴. مدبری، محمود. ترجمه قرآن ماهان. کرمان، ایران: دانشگاه شهید باهنر کرمان. ۱۳۸۳ ش.
 ۲۵. مصطفوی، حسن. التحقیق فی کلمات القرآن، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۶۰ ش.
 ۲۶. نجارزادگان، فتح الله؛ صفوی، محمدرضا. تذکار وحی. قم. ایران: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه. ۱۳۹۶ ش.
 ۲۷. یاحقی، محمدجعفر. گزاره‌ای از بخشی از قرآن کریم تفسیر شتقشی. تهران - ایران: بنیاد فرهنگ ایران. (بی تا).
28. Yusuf Ali. A. 2017. The Holy Qur'an. <https://quran.wqpa.com/page/Sura-2-Yusuf-Ali>.
29. Qaraei, Ali Quli (2004). The Quran with a Phrase-by-Phrase English Translation, Qum: Quran Translation Center.
30. Sarwar. M. 1981. Holy Qur'an. <https://quran.wqpa.com/page/Sura-2-Muhammad-Sarwar>.